

gures masculines; i d'altra banda, la setena contribució, de María Pilar Benítez Marco, de la Universitat de Saragossa («Mujer y lenguas propias de Aragón. Las primeras estudiosas del aragonés y del catalán de Aragón», p. 209-234), amb referències exclusives a dones, com la ben coneguda lexicògrafa María Moliner; o estudioses segurament més poc conegudes, com María Pilar Maestro Bonastre, Blanca Lanzas Parga, María del Pilar Guirao Parga o Luzía Dueso Lascorz; totes elles, identificables amb fotografies i il·lustratives que familiaritzen la mirada lectora. El cas és que la dualitat entre estudiosos estrangers i estudioses originàries del territori en qüestió, així com la dualitat de realitats objecte d'estudi (aragonès i català de territori aragonès), enriqueixen el conjunt de mirades sobre la diversitat lingüística als extrems septentrional i oriental de l'Aragó.

Pel que fa al llibre en el seu conjunt, sens dubte pot servir de referent per a noves activitats formatives, com ara les dels propis cursos d'estiu de la Universitat de Saragossa a la seu de Jaca.⁴ D'altra banda, cal notar el (lògic) predomini dels coautors vinculats a institucions de l'Aragó (Universitat de Saragossa, Instituto de Estudios Altoaragoneses), però sense que hi manqui la contribució enriquidora des de Catalunya (Terrado, Navarro). Finalment, cal assenyalar també com a fet significatiu que la llengua general de redacció del conjunt del llibre, com també la d'impartició dels cursos, és el castellà o espanyol, llengua vehicular i transversal, preferida pel seu caràcter de *lingua franca* i per la seva jerarquia superior dins l'àmbit acadèmic d'Aragó.

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

GRILLI, Giuseppe (2019): *Perpetuum mobile. La permanencia del mito en las modernidades*. Roma: Gruppo editoriale Tab, 348 p.

Resultaria estrany que fes aquí una presentació del professor Giuseppe Grilli, on, d'altra banda, em seria difícil designar-lo com a simple «especialista en literatura catalana i espanyola» perquè, com mostra aquest llibre, la varietat dels seus interessos i coneixements és ampla i encaixa poc en el perfil que aquell terme designa. Per als qui només el coneguim pels seus estudis, és bo saber que Grilli és *l'italià* del grup de poetes i/o filòlegs nascuts a meitats dels 40, entre els quals es troben dos autors sovint referenciats en aquest llibre: Carles Miralles, mort recentment i a qui va dedicat el volum, i Francesc Parcerisas. Grilli reuneix en aquest volum estudis diversos on predominen referències a obres de literatura catalana. Sembla una estranya manera de dir-ho però la peculiaritat del volum és precisament aquesta: els múltiples coneixements de Grilli van més enllà de les literatures ibèriques i més enllà de la filologia, i la seva imaginació li permet trobar relacions entre àmbits molt diversos.

El llibre té 12 capítols: no es presenta, doncs, com un recull d'articles sinó com un llibre unitari, tot i que adverteix a la «Premisa» inicial que els capítols «amplían o desarrollan temas y propuestas avanzadas con anterioridad en artículos diversos» (p. 14); també informa que Agnès Valentí Pou ha participat en la traducció de textos i en la revisió general. Sis d'aquests capítols se centren en autors concrets: J. Carner (cap. 1), C. Riba (2), M. Rodoreda (3), M. M. Marçal (6), V. Andrés Estellés (7), S. Espriu i L. Villalonga (11); un tracta obres estudiades o relacionades amb els estudis pel professor C. Guillén (9); tres tracten d'obres relacionades amb el Mediterrani: dos sobre espais concrets, Sicília (8) i València (10), i un sobre cinematografia de les dues voreres del mar (4). El que sembla més apartat del tema general és el capítol que tracta de *l'epili*, un gènere menor de la literatura grecollatina (5). El darrer (12) serveix com a resum d'algunes de les idees presentades. Però aquesta classificació és només aparent:

4. En aquest sentit val la pena esmentar la celebració a la mateixa seu de Jaca del curs parònim "Aragonés y catalán en la literatura de Aragón" (14 al 16 de juliol de 2021), que ha de donar lloc en el termini aproximat d'un any a la publicació corresponent.

Grilli estableix continuament relacions entre autors i obres molt diverses, de manera que, per exemple, Rodoreda és recurrent a molts altres capítols a part del que li està dedicat.

La idea fonamental està exposada a la «Premisa» inicial: el Mediterrani té unes constants culturals que es mantenen des de l'Antiguitat més enllà de ruptures aparents (com la reforma protestant) y «quizás son los catalanes los intérpretes occidentales y modernos de esta identidad local» (p. 12); per tant «sin apropiarse de la catalana como parte esencial de la herencia ibérica, se imposibilita una comprensión global también de los ámbitos mayoritarios, españoles y portugueses» (14). Al llarg del llibre, Grilli s'esforça doncs a recordar la necessitat de tenir en compte aquesta literatura menys coneguda per tal d'entendre el fenomen en el seu conjunt. A propòsit d'això, Enric Bou, acadèmic català radicat a Itàlia, ha escrit: «Es necesario ser comparatista. La literatura ibérica será estudiada en clave comparatista o no existirá, no será un motivo creíble de estudio, hundida en su provincia» (*Irradiaciones*, p. 14). Però el fet que ho proposi un reconegut filòleg no català i que ho digui en castellà en una editorial italiana hauria de permetre projectar aquest missatge més enllà dels àmbits tradicionalment limitats de la nostra disciplina.

El comparatisme, doncs, rau en el fons de la proposta de Grilli, i això per a ell és un estímul, que sovint el du lluny: «conviene recordar que el paso de Petrarca a Leopardi es casi un tópico dentro de la crítica literaria italiana, y, de hecho, motiva aquí que mencione a March en mi discurso, concretamente en relación con Carner» (34, n. 17). Aquesta, com d'altres afirmacions, queda només esbossada: el llibre de Grilli és més a prop de l'assaig que de la monografia i, tot i anar acompanyat d'una abundant bibliografia i de moltes notes a peu de pàgina, no acostuma a desenvolupar les seves intuïcions; prefereix presentar-les com de passada i acompanyar-les d'exemples, sovint ben inesperats. Així, es limita a apuntar afirmacions suggerents: «La obsesión [de Teócrito] era, evidentemente, patriótica [...]. Quiero decir que andaba hacia una afirmación liberal y afectuosa de su territorio» (27); per què és *evident*? En quin sentit és *liberal*? No sé tampoc si és el mateix «patriotismo» que ha estat abandonat per «la transformación barroca del legado garcilasiano», cosa que, segons Grilli, desagradava a Carner (30). Potser estic d'acord que «ser adulto, según Mercè Rodoreda, es ser soldado, y ser soldado, por consiguiente, es obedecer y matar» (85), però preferiria que ho digués al començament del capítol, no al final, i que trobés espai per explicar-ho.

Grilli proposa una interessant recuperació de la poesia de Rodoreda; no acabo de veure, però, «la reescritura, en forma narrativa, en *Vint-i-dos contes*, del discurso poético de Rodoreda», i menys que tingui a veure amb Pasolini comentant l'obra de Morante (83); potser, ja que acaba de parlar de Riba en un capítol anterior, hauria estat interessant que hagués tingut en compte la relació que ha estudiat Pòrtulas (2013) entre la traducció de l'Odissea de Riba, els poemes del *Món d'Ulisses* de Rodoreda i una obra que Grilli esmenta més endavant (208): l'*Odisseu* de Bartra. Plenament d'acord a considerar que la novetat que aporta Espriu al mite de Fedra és «su melancolía» (268), però la idea queda només apuntada. Grilli és especialment brillant en les síntesis de moviments i èpoques, com la que fa de la novel·lística simbolista espanyola, amb Eugeni(o) d'Ors, Sánchez-Mazas, Mario Verdager o Miguel Villalonga (270).

A l'última pàgina del seu *Elogio di Babele* (Roma: Meltemi, 2000), Paolo Fabbrì reconeix que és difícil amagar l'origen dispers del seu llibre: «Il lettore se n'è avveduto»; la seva excusa és enginyosa, com ens té acostumats l'escola semiòtica bolonyesa: «la coerenza semantica non comporta sempre la coesione testuale» (165). En el cas de Grilli, la coherència semàntica arrossega una cohesió textual una mica dispersa; els seus coneixements excedeixen els de l'acadèmic convencional i li permeten trobar coherències on sovint només veuríem dispersió. Pot trobar-les en tot de pel·lícules italianes, israelianes o tunesines que esmenta al cap. 4 i de les quals no tinc cap notícia; no sé res del gènere «epili» del cap. 5; no puc opinar quan s'afirma sobre Ovidi que «El autor de los *Tristia* es quizás el único poeta y escritor que transita sin transformaciones internas (como ocurre con Virgilio) desde el otoño medieval hasta la modernidad. Esto ocurre con mucha probabilidad gracias a la mediación de Petrarca» (214). De vegades, és cert, fa la sensació d'improvisar: «los balcánicos segregados y errantes obligados a pasar de la lengua original a la del opresor, como fue para Elias Canetti que nos cuenta su penar en su hermoso libro

autobiogràfic *La lengua absoluta* [sic]. Salvada sí, aunque en idioma extraño, el alemán de los tembles e irracionales acosadores, que fue la lengua de escritura del niño sefardí» (217). Però Canetti no va escollir l'alemany perquè fos «obligat» a usar la «llengua de l'opressor», sinó, tal com indica a *La provincia de l'home. Notes 1942-1972*, perquè «el destí li havia triat aquesta» i precisament la seva feina és, en el moment de la derrota d'Alemanya, ajudar els alemanys que «buscaran molt aviat la llengua que els havien robat i desfigurat» (cito per la trad. de R. Monton, p. 87-88).

Grilli és conscient que les associacions que fa entre una obra o un(a) autor(a) i altres obres o autor(es) sovint no són intuïtives; alguns cops se'n disculpa: «esta premisa puede resultar poco oportuna y nada adecuada en el contexto en el que me expreso» (23). La cadena d'associacions el porta a marra-des considerables: entre les pàgines 89-91 lliga Paz amb Safo i aquesta amb Ausiàs March, seguidament comenta Quasimodo i finalment cita García Márquez, que lliga amb Rodoreda com de passada (potser per tal de recuperar el tema del llibre). Parlant de Claudio Guillén, nascut a l'exili, esmenta Ulisses, i això el du a Rodoreda, que la du a la seva amiga Murià, que el du a Bartra, marit de Murià, que el du al seu poema *Odiseu*, i retorna a Guillén en només mitja pàgina (208). No ens ha d'estranyar, doncs, l'ús repetit de fórmules com «volviendo a» (45, 59, 98, 122, 123, 214, 263) per tal de poder recuperar el fil del discurs. Algunes referències repetides semblen provenir d'articles publicats de forma separada, que potser s'entendrien millor amb una referència creuada: a la p. 81 cita de passada «Les serventes penjades», un sonet de Rodoreda, i comenta el conte «Les gallines de Guinea» de *Vint-i-dos contes*, que té com a personatge un «niño [...] inocente» (83); a la p. 229 observa que a *Vint-i-dos contes* «podemos detectar un cuento» on hi ha una «mirada inocente», però no se'ns diu el títol (hem de suposar que són les «Gallines»), i a la p. 230 reproduïx i comenta «Les serventes penjades» com si fos la primera vegada que en parla.

Sovint, Grilli dona la sensació de no tenir paciència per comprovar les seves dades, ni per presentar les seves referències de forma prou entenedora: cita els versos 202-212 de la *Soledad primera* de Góngora, però l'única referència és «Góngora (1994: 241)» (28); a la mateixa pàgina trobem «Cervantes (1969: 241)»: el rigor filològic en indicar d'on se cita no hauria de ser incompatible amb ajudar el lector a saber què se cita. Més difícil és recuperar «Góngora (1991)», que no surt a la bibliografia (el *Polifemo?*), seguit d'una enigmàtica referència a «la masacre de los inocentes levantando sus banderas rojas» (200). En l'altre extrem, cita Timpanaro (21), però no dona cap títol, ni surt a la bibliografia; cita *Los raros* de Gimferrer (76), però tampoc no surt a la bibliografia, que, d'altra banda, no està sempre actualitzada: potser no val la pena discrepar (24, 29) del meritori treball d'Esther Centelles sobre Carner de 1984 quan altres estudis han aparegut després. La «nueva edición» (272) de les *Obres completes* de Villalonga és de 1993 i està descatalogada.

L'estil assagístic permet a Grilli usar una sintaxi sovint divagatòria i un lèxic peculiar, però de vegades la desviació de la norma és desconcertant i no sabem si ens trobem amb innovacions estilístiques o si es tracta d'errors tipogràfics o de traducció: les cometes m'indiquen que «“epígona”» (92) és una creació deliberada, però no sé què vol dir; un «desbalance» (94) és un *desequilibrio?*; «ese contexto controvertido y aclamando como bandera por unos y por otros» (98) volia dir *aclamado?* «Se enfrentaron anárquicos y comunistas» (98): aquest ús d'un adjectiu en comptes del substantiu *anarquistas* és deliberat, o un mer italianisme? Suposo que «reescritura fílmica del literario» (101) vol dir «de *lo literario*». Sembla un problema de redacció una frase com: «Una transición que, con una imagen hurtada del léxico de García Márquez (aque! García Márquez de sus intensos años barceloneses, cuando descubre y se entusiasma por Mercè Rodoreda) sobre la cual pronto, muy pronto, empezó a soplar el viento de la desgracia» (91-92, subratllat meu).

D'altres casos, en canvi, són evidents errades tipogràfiques que potser una revisió acurada hauria esmenat: «Quiment» per *Quimet*, o «oit» per *tot* (84); potser també ho són «La permeabilidad de los géneros y estas se vuelven cada vez más difíciles de distinguir» (96); «Una valoración comparativa véase la rica y extensa...» (204). Alguns errors potser es poden atribuir a salts de línia: «Pieds noir e berbès con Derida» (315). Altres errors tipogràfics són difícils de detectar: «pálida quedó» (90) és «pálida quedo» quan es compara amb l'italià «come erba patita *scoloro*». Abunden els italianismes:

«los colaboradores al guión» (221), «formación escolástica» (224), «controversial» (296); no sé si ho és «paríticamente» (296). Caldria revisar qüestions tipogràfiques com per exemple que no es distingeixi entre el títol i el primer vers d'un poema (20). Fora d'això i seguint la millor tradició editorial italiana, el volum té marges generosos i lletra llegible; al final consta índex de noms i llistat de primers versos citats: pogués això ser un model per a les nostres editorials!

La considerable quantitat d'idees que Grilli posa en circulació fan d'aquest llibre una experiència no pas fàcil però enriquidora. Ja des de l'ús del terme *modernidades* del títol, que rebutja el fàcil clixé de *modern* com a terme unívoc, llegeix autors canònics i, per tant, força estudiats, oferint una visió allunyada de convencions i presentant noves perspectives. Esperem que la recent jubilació de Grilli no el dissuadeixi de seguir treballant.

Lluís QUINTANA TRIAS
Universitat Autònoma de Barcelona

GUANSÉ, Domènec (2019): *L'exili perdurable. Epistolari selecte*, a cura de Montserrat Corretger i Francesc Foguet. Catarroja: Editorial Afers, 325 p.

És, però, en l'epistolari que Guansé creuà amb d'altres escriptors on es fa patent d'una manera més directa la seva vivència interior de l'exili, així com l'activitat cultural i literària que anà endegant a poc a poc per a continuar tant la lluita nacional —identitària— com la pròpia obra i, en primer terme, per a sobreviure econòmicament. La seva correspondència és l'eix central des del qual es pot comprendre i valorar la seva feina, els seus criteris i les seves actituds. (Corretger 2012: 170)

Els epistolaris dels exiliats republicans, com assenyalen Montserrat Corretger i Francesc Foguet, curadors del present volum, es poden concebre «com un dels “lieux de mémoire” dels catalans» (p. 18). Així, les lletres escrites en la diàspora republicana esdevenen imprescindibles elements testimonials a cavall de la confiança personal i els interessos literaris, polítics i socials dels emissors i dels destinataris. Per als exiliats catalans, la construcció d'un entramat epistolar és, també, el conreu d'una xarxa de suport intel·lectual en el context d'un mercat cultural migrat, amb plataformes editorials i crítiques insuficients (en mots de Domènec Guansé: «un escriptor català no té, en cap cas, sigui quin sigui el valor de la seva obra, cap mena d'importància social ni de prestigi», p. 150). Redescobrir aquest teixit de missives —recollir-les i anotar-les— és, doncs, fer públics uns «lieux de mémoire» sense els quals difícilment es pot concebre un estudi en profunditat i global de la història literària catalana d'exili. Les múltiples edicions d'epistolaris d'aquesta època, publicades els darrers anys, palesen la necessitat d'atendre aquest tipus d'egodocuments i assenten, a mesura que il·luminen buits particulars, unes sòlides bases per a estudis panoràmics complets. I és que l'aproximació a les missives de la diàspora és un diàleg diferit amb l'exili: una reunió amb un document que, en un entreteixit de temporalitats, actua com a mediador intergeneracional entre el lector i l'autor i el seu context. Una discussió per a l'edificació d'espais de memòria que evidencia que l'exercici d'edició requereix d'una gran delicadesa en el tractament dels materials.

Del rigor i la cura no s'escapa *L'exili perdurable*, un recull selecte de cent vint-i-cinc missives de Domènec Guansé escrites entre 1950 i 1978. Precedides per un pròleg a cura de Corretger i Foguet, el llibre aplega algunes cartes guansenianes, dividides en dos blocs: un primer bloc (1950-1963), que respon a trenta-cinc lletres enviades des de Santiago de Xile, on s'exilia el crític, i un segon (1963-1978), amb vuitanta-nou de signades des de Barcelona, d'ençà del retorn de Guansé a Catalunya. En l'endemig, una carta a Josep Tarradellas, la trenta-sis, fa de nexa d'ambdues parts. Datada el març del 1963 —i ja recollida pels curadors anteriorment en un article en què analitzen la relació entre crític i polític (Corretger / Foguet 2017)—, Guansé l'enceta amb uns mots dels quals els editors del volum se serveixen per intitular un document que assenjala un punt d'inflexió: «Tot navegant pel Pacífic rumb a Catalunya». Una lletra que representa un canvi de residència però no la pèrdua de la condició d'exiliat,